

ОЖЕРЕЛЬЄВА
Валентина Миколаївна,
канд. іст. наук,
провід. наук. співроб. лабораторії
науково-інформаційних технологій та
аналітики Інституту рослинництва
ім. В.Я. Юр'єва НААН
(м. Харків)

П.В. КУЧУМОВ (1900–1961): ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

У статті проаналізовано життєвий і творчий шлях видатного вітчизняного вченого в галузі селекції ярої пшениці Петра Васильовича Кучумова, автора сорту-шедевра Харківська 46.

В статтє дан анализ жизненного и творческого пути известного отечественного ученого в области селекции яровой пшеницы Петра Васильевича Кучумова, автора сорта-шедевра Харьковская 46.

The paper presents the analysis of life creative activities of the famous national scientist Peter Vasielyevich Kuchumov in the sphere of spring wheat breeding the author of the variety – masterpiece Kharkivska 46.

В Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ століть у північно-східних, східних, і особливо, в південних степових районах вирощувалося високоякісне зерно ярої пшениці, яке цінувалося на світовому ринку.

Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН України є єдиною вітчизняною науковою установою, де селекція ярої пшениці ведеться з 1911 року безперервно. Цей факт є однією зі складових успіху по створенню нових сортів. За післявоєнні роки створено і передано до державного сортовипробування 48 сортів, 28 з яких дозволено до поширення та занесено до Державного Реєстру. У 2006 р. із 482 тис. га посіву ярої пшениці в країні сорти Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва займали 102 тис. га [1].

Історіографія досліджуваної проблеми представлена повідомленнями в довідковій літературі, працями В.С. Голика [1], А. Поповського [3], Б.П. Гурєва

[6] та ін. Ці роботи мають або інформативний характер, або підсумовують важливі досягнення певного періоду в історії селекції сільськогосподарських культур на Харківській селекційній станції. Комплексного наукового дослідження життєвого та творчого шляху видатного вітчизняного вченого в галузі селекції ярої пшениці П.В. Кучумова на сьогодні ще немає.

Значну роль у досягненні таких успіхів у світовій селекційній практиці належить доктору сільськогосподарських наук, професору Петру Васильовичу Кучумову.

П.В. Кучумов народився 17 травня 1900 року у м. Ярославлі. Середню освіту здобув у гімназії, яку закінчив у 1918 р. До мобілізації восени 1919 р. до Червоної Армії працював секретарем. В армії, як нездатний до стройової служби по зору, до 1921 р. працює на адміністративно-виробничих посадах. Восени цього ж року вступає до Харківського сільськогосподарського інституту, який закінчив у 1925 р. за фахом агроном-організатор. Впродовж трьох років займає посади районного агронома Дніпропетровської і колишньої Сталінської областей. Петра Васильовича зацікавила робота насінника і він вступає до Маріупольського насінницького союзу і займає посаду старшого агронома (1928–1930 рр.). У 1931 р. працює завідувачем сортвідділу Наркомзему УРСР м. Маріуполя. Після його ліквідації переходить працювати на Харківську селекційну станцію, щоб залишитися тут назавжди. Впродовж 1931-1941 рр. займає посади молодшого і старшого наукового співробітника. Починаючи з 1932 р. його діяльність пов'язана з селекцією ярої пшениці на станції, де він очолив групу селекції ярої пшениці. Цю посаду обіймав до 1955 р. [2].

У 1938 р. Петро Васильович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук при Московській сільськогосподарській академії ім. К.А. Тімірязєва.

На той час на Харківській селекційній станції працювали вже відомі корифеї вітчизняної селекції. У молодого ще Кучумова Василь Якович Юр'єв запитав, чим би той хотів займатися. На що Петро Васильович відповів: «Мне

нравятся яровые пшеницы, – люблю эту золотую красавицу...» [3]. В.Я. Юр'єв дозволив своєму асистенту займатися культурою. Перш за все він вивчив клімат, в якому йому доведеться працювати. Яра пшениця в цій місцевості потерпала від південно-східних вітрів і спеки, які висушували ґрунт. Він спостерігав як жовтіли обпалені сонцем листочки, призупинялися у розвитку рослини, лишень напівдика полба почувалася добре. Зелененька, свіжа серед пов'ялої пшениці, вона невідомо звідки черпала вологу і силу.

Про полбу на станції говорили як про «незавидного дикуна». Те ж саме подумав про неї й сам Петро Васильович.

Що гарного в рослині, колос якої такий крихкий, що розсипається при найменшому подиху вітру, а її зерна вкриті такою щільною лускою, що не злякаються навіть молотарки.

Матінка-природа наділила полбу ще й іншими необхідними якостями. Це і гнучким колосом, кріпкими остями і гостроносим зерном. Ламкий стрижень вчасно надломиться, підняте вітром зерно злетить на остях і при падінні так вправно впаде у ріллю, як не завжди вдається її культурному собрату, викинутому з сівалки. Так думав молодий вчений про дику полбу.

Він висіяв потомство кожного гібридного колосу в окремий рядочок, колосів були тисячі й стільки ж було рядків. Дозрілі посіви збиралися окремо для доказу як потомки залишили далеко своїх предків позаду. Перший іспит для багатьох рослин ставав останнім. Селекціонер злегка вдаряв снопиком по столу і прояснялося, які стрижні колосся вціліли. Ті, що витримали іспит, довели, що природа їхня змінилася.

Наступний іспит – обмолот. Він повинен був визначити, чи змінилася луска, чи так щільно вона пристала до зерня? Перевірку витримали не всі, більшість селекціонер вибраковував. Підраховуючи свої трофеї, П.В. Кучумов зіткнувся з загадкою. В окремих рядках, серед багатьох інших, висіяними зернами одного колосу, рослини зберігали свою форму і вигляд. І після другого і третього посівів залишалися такими ж. П'ять поколінь цієї пшениці зберегли

свої якості й ознаки дикуна, начебто їх не торкалися руки селекціонера, добір і догляд.

У всіх дослідах, коли мати гібриду була полба, а пилок належав чоловічому виду ярої пшениці, природа напівдикуна брала верх. Найкращими виявлялися схрещування навпаки.

Селекціонер не спішив з висновками і чекав багато років. З'ясувавши, що рослина повністю відповідає вимогам селекції, він знову і знову висіває зерно. Успіх не може бути випадковим і він доводив затвердження нових якостей у потомстві. Нарешті приблизив настільки віддалені види: культурну пшеницю і полбу.

П.В. Кучумов не міг передбачити, які розчарування на нього чекали: легше було вести боротьбу з напівдикуном, ніж змінити його природу.

Настала заключна стадія селекції. Один єдиний рядок пшениці, приблизно тридцять зерен (скупий трофей багаторічної праці і роздумів) було висіяно, аби через роки принести декілька тонн зерна.

Луска гібриду, що була вірна своєму дикому прашуру-полбі не завжди відділялася у молотарці. Зерно вже мало свої постійні якості і покращувати його добром вже було запізно.

Лишень новий тур гібридизації міг усунути недоліки, але для цього ще б знадобилися десятиріччя. Селекціонер заспокоював себе тим, що створена пшениця як той напівфабрикат прекрасна і все ж таки недосконала. Але від свого дітища Петро Васильович не відмовився. Вирішив повторити все з початку до кінця. Так званий «напівфабрикат» було запліднено пилком твердої пшениці.

Сорт Гордеїформе 5129, саме так назвали його селекціонери, характеризувався вже більш крупнішим колосом ніж пшениці тургідум [4]. Він був адаптований до місцевих умов, відповідав стандарту. В результаті міжвидової гібридизації створена форма з бажаним вегетаційним періодом, посухостійка, стійка до пошкодження шкідниками. Але даний сорт був сприятливим до ураження летючою сажкою, важко молотився. Він не міг бути

переданий до Державного сортовипробування. Для поліпшення сорту Гордеїформе 5129 проведені схрещування з найкращими батьківськими формами сортів Харківської селекції. В кращих комбінаціях ліквідовані всі негативні ознаки цього сорту з збереженням високої продуктивності. Від схрещувань з іншими сортами він давав цінні гібриди. П'ять років вирощувалися гібриди, стільки ж поколінь побачили світ і, нарешті завдяки добору, на світ з'явилася та пшениця, яку вчений плекав аж шістнадцять років.

Шляхом об'єднання 4-х ліній, створених від Гордеїформе 5129 з твердою алжирською пшеницею П.В. Кучумов створює сорт-шедевр Харківська 46 [5]. Ще чотири роки пішло на розмноження нового насіння. Два роки потому народжене в муках зерно було вже далеко від рідних місць. На нього чекали поля далекого Сибіру і на цілинних землях. Край ранніх заморозків давно чекав врожайної ярої пшениці, яка б дозрівала б задовго до перших холодів.

Більш як 20 років до Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики надходили листи, в яких цілинники висловлювали подяку автору за сорт-шедевр Харківську 46. Свого часу академік В.Я. Юр'єв, читаючи численні листи з цілини, говорив П.В. Кучумову: «Радий за Вас, Петре Васильовичу! Далі вчителя пішов. Та це закон діалектики» [6, с. 46].

Сорт районований в 1953 р. Цього ж року сортовипробування сорту пройшло в 9 областях колишнього Радянського Союзу, в 1954 – в 36, в 1956 – в 57 областях, краях і республіках. По всіх областях України сорт перевищив врожайний стандарт. Особливо він прижився на цілинних землях, давав високі й сталі врожаї в суворих умовах Казахстану, Сибіру, Уралу. У 1969 р. його посівна площа займала більш як 4,6 млн. га, або 97 % посівної площі твердої пшениці в СРСР [7, с. 25].

Як підтверджено багаторічним досвідом, сорт Харківська 46 дає постійно високу врожайність, середньостійкий проти хвороб і шкідників, не вилягає, не осипається і має високі технологічні якості зерна твердої ярої пшениці. Сорт посів перше місце серед сортів твердих ярих пшениць у той час. Але і на

сьогодні у посушливих районах Росії сорт Харківська 46 є найкращим за ознаками «урожайність та якість зерна». Він занесений до Реєстру Росії і користується значним попитом у виробництві [1, с. 145].

В період Другої світової війни П.В. Кучумов деякий час залишився на окупованій німцями станції, докладав зусиль до збереження селекційного матеріалу і самої станції. Перед другим вступом німців до Харкова, евакуйований до Казанської селекційної станції. Займав посаду заступника директора з наукової роботи.

В 1944 р. повертається на Харківську селекційну станцію. Продовжує роботу з селекції ярої пшениці для сухого й зрошуваного землеробства.

Починаючи з 1946 р., одночасно з роботою на станції, займає посаду завідувача лабораторії селекції Інституту генетики і селекції Академії наук УРСР. Проводив дослідження з питань селекції і насінництва сільськогосподарських культур. Займався такими культурами як сорго, рис, просо і суданська трава. Ним розроблено ряд методологічних питань з селекції і насінництва названих культур.

У 1954 р. П.В. Кучумов у ВІРі (м. Ленінград) захистив докторську дисертацію на тему: «Селекція ярої пшениці для Лівобережної України».

Створені ним сорти ярої пшениці мали широкий попит у сільськогосподарському виробництві. Так, сорт твердої пшениці Народна районований у 24 областях колишнього СРСР. Його площа займала більш як 0,9 млн. га. Сорт м'якої пшениці Вітчизняна (Отечественная), районований у чотирьох областях, займав площу 300 тис. га.

П.В. Кучумов, крім створення сортів, розробив ряд теоретичних питань селекції пшениці за добором пар для схрещування та підвищення їхньої ефективності, спрямованим створенням гібридів [8, с. 135]. Впродовж декілька років очолював курси підвищення кваліфікації агрономів-насінників, займав посаду інспектора-методиста Міністерства сільського господарства.

За результатами досліджень нам опубліковано більш як 70 наукових праць з питань селекції і насінництва сільськогосподарських культур. Однією з

найбільш фундаментальних є «Общая селекция и семеноводство полевых культур» за редакцією академіка В.Я. Юр'єва. П.В. Кучумов був одним із основних співавторів названого навчального посібника. Ще при житті авторів книга видавалася тричі. Є співавтором монографії «Пшеница в СССР» під редакцією академіка П.М. Жуковського. Рік видання – 1957. Петром Васильовичем складені розділи «Селекция пшеницы» та «Семеноводство пшеницы».

Помер П.В. Кучумов 28 грудня 1961 р.

За розробку методики міжвидової гібридизації і створення таких сортів ярої пшениці як Народна і Харківська 46, в 1968 р. Петру Васильовичу Кучумову посмертно присуджена Премія ім. академіка В.Я. Юр'єва АН УРСР [9, с. 40].

На увіковічення пам'яті свого видатного попередника, селекціонери відділу селекції ярої пшениці Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва на чолі з академіком УААН В.С. Голіком, створили сорт, названий на честь свого вчителя Кучумовка. Цей сорт, як і багато інших, створений на основі твердої ярої пшениці, яку свого часу назвали «сорт-шедевр».

Отже, за роки, що минули від часу, коли жив і творив вчений, збагатилася теорія селекції, з'явилися нові методи, змінилася техніка проведення робіт, але принципи створення сортів, якими користувався П.В. Кучумов до цього часу актуальні і мають значну цінність для теорії і практики селекційної роботи. А нові сорти ярої пшениці Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН і на теперішній час створюються на основі сорту Харківська 46.

Список використаних джерел

1. *Голік В. С.* Результати досліджень з селекції ярої м'якої та твердої пшениці / В. С. Голік, О. В. Голік // Селекція польових культур : зб. наук пр. / УААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х., 2008. – С. 126–150.
2. *Петр Васильевич Кучумов* : особова справа.
3. *Поповский А.* Ученик / А. Поповский // Плоды творчества : очерки. – М. : Советский писатель, 1969. – С. 173–188.
4. *Кучумов П. В.* Влияние различных режимов воспитания на формирование гибридов яровой пшеницы / П. В. Кучумов // Наследственность и изменчивость растений, животных и микроорганизмов. – М., 1959. – Т. 2. – С. 494–499.
5. *Кучумов П. В.* Твердая пшеница Гордеиформе 46 / П. В. Кучумов, Е. Е. Ватуля // Селекция и семеноводство. – 1957. – № 4. – С. 39–41.
6. *Гур'єв Б. П.* Василь Якович Юр'єв / Б. П. Гур'єв, В. Т. Манзюк, І. Й. Черняк. – К. : Наук. думка, 1979. – 100 с.
7. *Кириченко В. В.* Юр'євська школа рослинників / В. В. Кириченко, А. Д. Гуменюк, В. М. Ожерельєва : наукове видання / УААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х., 2008. – С. 25.
8. *Вчені генетики і селекціонери у галузі рослинництва.* – К. : Аграр. наука, 2000. – С. 135–136. – (Сер. «Українські вчені-аграрії ХХ століття»).
9. *Вергунов В. А.* Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія та сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва : наукове видання / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2007. – 158 с.